

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *el-Mu'cem*, "ğşb" md.; Şâfiî, *el-Üm*, III, 218-231; Sahnûn, *el-Müdevvene*, V, 341-371; Serahsî, *el-Mebsût*, XI, 49-108; Kâsânî, *Bedâ'î*, VII, 142-168; İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Herrâs), V, 238-306; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, III, 58-65; Ahmed Şemseddin Kâdizâde, *Netâ'î-cû'l-efkâr*, Kahire 1970, IX, 315-367; Gânîm el-Bağdâdî, *Mecma'u'd-damânât*, Kahire 1308; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, VI, 177-216; Alâeddin Haskefî, *Dürrü'l-muhtâr* (İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr* içinde), VI, 177-216; *Mecelle*, md. 97, 417, 597, 598; Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerhi: Kitâbü'l-Gasb ve'l-ittlâf*, İstanbul 1319; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, II, 749-940; Reşid Paşa, *Rûhu'l-Mecelle*, İstanbul 1327, VI, 77-126; Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, III, 118; Necmeddin Feyzi Feyzioğlu, *Zilyetlikte İadenin Mevzu ve Şümûlû*, İstanbul 1961; Ali el-Haffî, *ed-Damân fi'l-fıkhî'l-İslâmî*, Kahire 1971, I-II; Zühayrî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, V, 705-739; a.mlf., *Nazariyyetü'd-damân*, Dimaşk 1982; Seyyid Nesîb, "Damân-ı Menfaat Meselesinde Hanefiyye ile Şâfiyye'nin Münâzara-i İctihâdiyyesi ve Müctehidîn-i Hanefiyye'den Kemal b. Hümmâm'ın Galebe-i Gasbda Menâfiin Alelittlak Mazmunıyeti ile İttânın Lüzumu Hakkındaki Kavli", *Certe-i Adliyye*, sy. 30, İstanbul 1910, s. 1495-1502; sy. 31 (1911), s. 1577-1583; Osman, "Menâfi-i Mağsûbun Damânına Dâir", a.e., sy. 144 (1915), s. 7124-7125; Choucri Cardahi, "Osmanlı Hukukunda Zilyetlik" (trc. Halil Cin), *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXII-XXIII/1-4, Ankara 1965-66, s. 799-813; Ahmet Akgündüz, "İslâm Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve Günümüz Hukukuna Tesiri", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Diyarbakır 1984, s. 339-375; M. Akif Aydın, "Eski Hukukumuzda Bir Haksız Fiil Türü Olarak İtlâf", *Hukuk Araştırmaları*, V/1-3, İstanbul 1990, s. 67-85; a.mlf., "İslâm Hukukunda Gasb", *İTED*, IX/1-4 (1995), s. 163-220; "Ğaşb", *Mu.F*, XXXI, 228-256.

M. AKİF AYDIN

GASPIRALI, İsmâil Bey

(1851-1914)

Kırımlı fikir adamı,
eğitimci ve yayıncı.

21 Mart 1851'de Kırım'da Bahçesaray yakınlarındaki Avcıköy'de doğdu. Babası, Kırım'ın sahil kesimindeki Gaspiraköyünde doğan ve Çarlık ordusundan emekli bir teğmen olan Mustafa Alioğlu Gasprinskiy, annesi köklü bir mirza ailesinin kızı Fatma Sultan'dır. İsmâil Bey, mahallî bir müslüman mektebinde başladığı öğrenimini Akmescid Erkek Gimnazyumunda sürdürdü. Buradan mezun olduktan sonra önce Voronej'de bir askerî okula, daha sonra Moskova'daki Harp Okulu'na girdi. Özellikle Moskova'daki tahsil yıllarında dönemin Rus fikir hayatını ve aydınlarını yakından tanıma imkânı buldu. Tanıştığı Rus

aydınlarına saygı duymakla birlikte okuldaki panslavist hava onda aksi tesir yaptı ve zihninde Rusya İmparatorluğu'ndaki Türkler'i uyandırma düşüncesi oluşmaya başladı. Girit isyanında Rum âsilerine karşı mücadele eden Osmanlı askerlerine katılmak üzere yakın arkadaşı Litvanya Tatarı Mustafa Mirza Davidoviç ile birlikte gizlice Türkiye'ye geçmek istediye de Odesa'da yakalandı. Çarlık Rusyası'ndaki askerî öğrencilik hayatı bu şekilde sona eren Gaspiralı, 1868'de Bahçesaray'a dönerek Zincirli Medrese'de Rusça muallimliğine başladı. Bu arada kendini yoğun bir şekilde Rus edebî ve felsefî eserlerini okumaya verdi. 1872'de Kırım'dan ayrılarak İstanbul, Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e gitti. Paris'te geçirdiği iki yıl içinde, ünlü Rus yazarı İvan Turgenyev'e asistanlık yapmak da dahil çeşitli işlerle hayatını kazandı. 1874'te, öteden beri içinde yatan Osmanlı zâbiti olma arzusuyla İstanbul'a gitti; ancak burada geçirdiği bir yıla yakın süre zarfında başvurusuna olumlu cevap alamayınca tekrar Kırım'a döndü.

1878'de Bahçesaray belediye başkan yardımcısı seçilen İsmâil Bey ertesi yıl belediye başkanlığına getirildi ve 1884 yılına kadar bu görevde kaldı. Gaspiralı'nın gerek Kırım'da gerekse dış ülkelerde geçirdiği yıllar ona, büyük çoğunluğu kabuğuna çekilmiş bir halde yaşayan diğer Kırım Tatarları'ndan farklı tecrübeler kazandırmıştı. Mevcut problemleri yakından gördüğü için yabancı hâkimiyeti altında yaşayan soydaş ve dindeşlerini uyandırmak, onların seslerini duyurmak arzusu ile yayın yoluyla faaliyete geçmek istedi. Bu amaçla 1881'de, Akmescid'de çıkan Rusça *Tavrîda* gazetesinde "Russkoe Musulmanstvo" (Rus Müslümanlığı) başlığıyla, sonradan risâle halinde de yayımlanan bir dizi yazı yazdı.

Ancak Gaspiralı, fikirlerini tedricî ve ihtiyatlı bir şekilde de olsa ortaya koyabileceği Türkçe bir yayın organına ihtiyaç duymaktaydı. Bu yoldaki resmî müracaatlarının sonuçsuz kalması üzerine Tiflis'te her birini değişik adlarla bastırıldığı bazı varaklar neşretti. Bir taraftan da düşündüğü gazetenin yayın iznini almaya uğraşırken Volga boyundaki müslümanlar arasında dolaşarak aboneler bulmaya çalıştı. Nihayet 1883'te, bütün muhteviyatının Rusça'sı ile birlikte yayımlanması şartıyla Tatarca bir gazete neşrine muvaffak oldu. İlk nüshası 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da *Tercüman*

adı ile çıkan bu gazete haftada bir gün yayımlanıyordu. Ekim 1903'ten itibaren haftada iki gün, 1912'den sonra günlük olarak yayımlanan *Tercüman* Kırım'da Kırım Tatarları'nın ilk Türkçe gazetesi, bütün Rusya müslümanları arasında da Türkçe yayımlanan üçüncü gazeteydi. *Tercüman*'ı ve diğer bazı eserleri rahatça basabilmek için Bahçesaray'da Arap harfleriyle yayın yapabilecek bir de matbaa kuran Gaspiralı, özellikle başlangıçta gazetenin her işini tek başına ve aile fertlerinin yardımıyla yürütmeye mecbur kaldı.

İsmâil Gaspiralı öteden beri düşündüğü maarif reformunun ilk uygulamasını, 1884'te Bahçesaray'ın Kaytaş Ağa mahallesinde ilkokul seviyesinde açtığı mekteple yaptı. Bu uygulamanın başka bir örneği olmadığı için malî kaynağın bulunması, öğretmen yetiştirilmesi, program hazırlanması, araç gereç temini ve ders kitaplarının basılması gibi işleri kendisi üstlendi. Teşebbüsünü başlangıçta şüphelerle karşılaşan Bahçesaray halkına yeni mektebi benimsetebilmek için buradaki kırk günde Türkçe okuma yazma öğretileceğini ilân etti. Gerçekten de "usûl-i savtiyye" adını verdiği yeni bir metot kullanarak kırk gün sonra eşrafın ve halkın hazır bulunduğu açık bir imtihanla talebenin bunu başardığını gösterdi. Onun bu ilk denemesi, ileride daha da geliştireceği maarif sistemini Rusya İmparatorluğu içindeki müslüman mekteplerine yayacak bir inkılâp mahiyetini taşıyordu. Nitekim usûl-i cedîd adını verdiği bu sistem kısa zamanda çok yaygınlaşmış ve bir döneme damgasını vurmuştur. Bu tabirden yola çıkılarak, 1917'ye kadarki dönemde Rusya'da bu tarzda yetişen millî-reformist kadrolar Cedîdciler olarak adlandırılmıştır.

Usûl-i cedîdin yerleştirilmesi hususunda 1880'i takip eden yıllarda Gaspiralı büyük güçlüklerle karşılaşmak zorunda kaldı. Rusya İmparatorluğu içinde müslümanların topluca yaşadığı yerlere sık sık ziyaretlerde bulunarak usûl-i cedîdi tanıtmaya ve benimsetmeye uğraştı. Yavaş yavaş pek çok Türk bölgesinde okunmaya başlanan *Tercüman* ise onun önemli propaganda araçlarından birini teşkil ediyordu. İlk usûl-i cedîd mektebinin açılışı üzerinden henüz on yıl geçmeden çeşitli Türk bölgelerinde Gaspiralı'yı destekleyen kimseler ortaya çıktı. Bunlar arasında aydın fikirli mollalar, muallimler, esnaf ve en önemlisi müslüman zenginler yer almaktaydı. Özel-

likle İdilboyu Tatarları'ndan Hüseyinovlar, Apanaylar, Akçuralar gibi zengin tüccarların, Tağızade gibi Kafkasyalı müslüman petrol milyonerlerinin kazanılması usûl-i cedîd mekteplerinin hızla yayılmasında büyük rol oynadı. Bunların açtığı ve maddî bakımdan desteklediği mekteplerle usûl-i cedîd bilhassa İdilboyu'nda, Kafkasya ve Kırım'da köylere kadar yayıldı. 1895'te bütün Rusya İmparatorluğu içindeki usûl-i cedîd mekteplerinin sayısı 100'ü geçerken 1914 yılında bu sayı yaklaşık olarak 5000'i bulmuştu.

Gaspıralı müslüman Türk kızlarının eğitiminde de öncülük yaptı. İlk usûl-i cedîd kız mektebini ablası Pembe Hanım Bolatukova'ya 1893'te Bahçesaray'da açtırdı. Bu örnek diğer bölgelerde de kısa süre içinde uygulandı. Gaspıralı, medreseleri de usûl-i cedîdin üst dereceli eğitim kurumları haline dönüştürecek şekilde ıslah etmeyi planlamış ve bunun programlarını hazırlamıştı. Ancak medreselere hâkim bulunan mutaassıp çevrelerin şiddetli tepkisi ve muhtemelen Gaspıralı'nın diğer çalışmalarına öncelik vermek mecburiyetinde kalması, onun buralardaki başarısının mekteplere göre daha sınırlı kalmasına sebep oldu. Gaspıralı'nın bundan sonraki siyasi faaliyetleri, aynı zamanda Rusya'da Türkçülük ve İslâmcılık hareketlerinin tarihiyle büyük çapta paralellik gösterir (bk. TÜRKÇÜLÜK).

1905 yılının ilk aylarında Rusya'nın pek çok yerinde patlak veren karışıklıkların Çar II. Nikolay'a istişarî bir meclis açma vaadini verdirmesi sonucunda ortaya çıkan geçici serbestlik ortamı, o ana kadar baskı altında bulunan siyasi, içtimai, millî ve dinî güçlerin bir anda aktif faaliyete geçmesine sebep oldu. Gaspıralı bundan faydalanarak müslümanları gerek ayrı ayrı yaşadıkları bölgelerde gerekse birleşik olarak teşkilâtlandırmaya çalıştı. Rusya müslümanlarının toplanacağı bir kongre için resmî izin alınmadığından Nijniy Novgorod'da bir nehir gemisi gezintisi süsü verilerek 28 Ağustos 1905'te I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi akdedildi. Gaspıralı'nın başkan seçildiği bu kongrede her sahada teşkilâtlanma kararı alındı. 3 Aralık 1905'te Akmesic'de toplanan Bütün Kırım Müslümanları Kongresi'ne yine Gaspıralı başkanlık etti. 1906 Ocak ayının sonlarında St. Petersburg'da II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi toplandı. Gaspıralı'nın önemli rolü olan bütün bu

faaliyetler sonunda 10 Mayıs 1906'da açılan Devlet Duması'na müslümanlar yirmi beş milletvekiliyle katıldı. İki ay sonunda çarın dumaı dağıtmasının ardından yine o yılın ağustosunda Rusya müslümanları 800 delegenin katılımıyla resmî izinli olarak üçüncü kongrelerini topladılar. Siyasî parti mahiyetindeki İttifak-ı Müslimîn grubunu kurma kararı bu kongrede alındı. Grubun programı, hemen tamamen Gaspıralı'nın yıllardır savunduğu Rusya'daki bütün müslümanların maarif sisteminin birleştirilmesi, kız erkek bütün müslüman çocuklarına ilköğretim mecburiyeti konulması, rüşdiyelerin açılması, öğretim dilinin sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesi olması gibi fikirlerden meydana geliyordu.

Gaspıralı 1905 yılındaki gelişmeleri iyimser bir gözle değerlendirmiş ve Rusya Türkleri'nin, yeni hak ve hürriyetleri meşrû zeminlerde en iyi şekilde kullanarak millî uyanışlarını tamamlayabileceklerine dair büyük ümitler beslemişti. İnkılâpla beraber *Tercüman*'ın mecburî Rusça kısmının yayımına son vermiş, daha önce çok dikkatli seçilmiş sözlerle üstü kapalı olarak ifade ettiği fikirlerini daha açık bir tarzda anlatmaya başlamıştı. Ona göre yeni imkânlar altında yapılacak çok iş vardı; ancak vakitsiz maceralardan kaçınılarak her şey mutlaka meşrû ve kanunî zeminde yapılmalıydı.

1905 inkılâbını takip eden yıllarda Gaspıralı'nın yeni imkânlardan ve nisbî serbestlikten faydalanarak faaliyetlerini genişlettiği görülür. 1905 yılı sonlarında Bahçesaray'da yayın hayatına giren *Âlem-i Nisvân*, sadece Kırım Tatarları'nın değil bütün Rusya Türkleri'nin tarihlerindeki ilk kadın dergisi oldu ve Gaspıralı'nın sahipliğinde kızı Şefika Gaspıralı'nın idaresinde bir yıl kadar yayımlanabildi. Rusya'daki Türkler'in ilk çocuk dergisi olan *Âlem-i Sıbyân* da ilk defa Mart 1906'da *Tercüman*'ın ilâvesi olarak okuyucuya sunulmaya başlandı. Derginin yayımı düzensiz aralıklarla 1915'e kadar sürdü. Birinci sayısı Nisan 1906'da yayımlanan mizah dergisi *Ha Ha Ha* ise ilginç muhtevasına rağmen uzun ömürlü olamadı ve muhtemelen beş sayı çıkabildi.

1907'den itibaren Rusya'da istibdadın gitgide ortama hâkim olması ve Rusya İmparatorluğu içinde hürriyet havasının kaybolarak yapılabilecek işlerin sınırlandırılması, Gaspıralı'yı faaliyet sahasını Rusya sınırları dışına taşırmaya sevketti.

ti. Onun bu ortamda yeni projelerinin en dikkat çekici olanı Kahire'de bir dünya müslümanları kongresi toplama teşebbüsüdür. Bu konudaki ilk adımı 1907 Eylülünde *Tercüman*'da yazdığı bir makale ile attı. Burada, İslâm âleminin her yerinde müslümanların diğer dinlerden komşularına kıyasla genel bir geri kalmışlık içinde bulunmalarına, problemlerinin benzerliklerine ve bu meselelerin mahallî veya münferit olarak tartışılmasına rağmen İslâm âleminin farklı bölgelerinden gelecek temsilcileri tarafından ele alınıp değerlendirilmediğine dikkat çekiyordu. Oldukça geniş yankı uyandıran bu makalenin neşrinden sonra Ekim 1907 - Şubat 1908 arasında üç defa Kırım ile Mısır arasında gidip gelen Gaspıralı, yolculukları sırasında Osmanlı sarayının desteğini kazanmaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. Mısır'a son seyahatinde, hem kendi fikirlerini hem de kongre tasavvurlarını anlatmak maksadıyla Kahire'de toplam üç sayı yayımlanabilen *en-Neħda* adında Arapça bir gazete çıkardı. Başlangıçta Mısır'daki çeşitli müslüman grupların büyük bir istekle kongre çalışmalarına katılmasına rağmen bir süre sonra teşebbüs, her biri bu işi sahiplenmek isteyen söz konusu grupların çekişmesine dönüştü.

Kongre tasavvurunun gündemden çıkmasından önce 1908'de Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilânı, Gaspıralı'ya bu hususta yeni Osmanlı rejiminin ve artık serbest olan kamuoyunun desteğini kazanabileceği umudunu vermişti. Gerçekten de Meşrutiyet'in ilânının ardından yaklaşık bir yıl kadar Osmanlı basını ve özellikle *Sırat-ı Müstakîm* dergisi Gaspıralı'nın projesi üzerinde durdu ve böyle bir kongrenin ilk toplantı yerinin Kahire'den İstanbul'a alınması konusu tartışıldı. Bununla birlikte projenin canlandırılması fikri kalıcı olmadı ve bir müddet sonra kongre meselesi Osmanlı basını ve aydınlarının da gündeminden çıktı.

Kongre toplamaya yönelik bu başarısız teşebbüsünün arkasından Gaspıralı'nın, reformlarını İslâm dünyasının Türk olmayan kesimine de ulaştırmak yönünde son bir teşebbüsü daha oldu. 1912'de usûl-i cedîdi dünyada en fazla müslüman nüfusa sahip ülke olan Hindistan'a tanıtmaya karar verdi. Bu amaçla Şubat 1912'de Bombay'a gitti ve oradaki mahallî müslüman teşkilâtı olan Encümen-i İslâmiyye ve mahallî kadî ile temasa geçti, ayrıca Osmanlı konsolo-

sunu da ziyaret etti. Her gittiği yerde itibar gören Gaspıralı Encümen-i İslâmiyye'nin toplantısına katılarak tecrübelerini ve maksadını anlattı. Bombay'da bir usûl-i cedîd mektebi açarak burada "kırk günde okuma yazma öğretme" metodunu başarıyla uyguladı. Kısa bir süre sonra Hindistan'dan ayrılan Gaspıralı'nın bu teşebbüsünün nasıl sonuçlandığı bilinmemekteyse de bunun pek kalıcı olmadığı tahmin edilmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki ortam İsmâil Gaspıralı'nın İstanbul'da aktif birtakım faaliyetlere girişmesini mümkün kılmıştır. Ortaya çıkan yeni şartları genel olarak Türk milliyetçiliği ve reform fikirlerinin yayılabilmesi için uygun gören Gaspıralı 1908 öncesinde Jön Türkler'le de temas halindeydi. Bu büyük fikir adamı Türkiye'de aydın çevreler tarafından gayet iyi tanınmakta ve kendisine derin saygı duyulmaktaydı. Ayrıca 1908 sonrasında Türkiye'de şekillenmeye başlayan İslâmcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi farklı fikir akımlarının hemen hepsi değişik açılardan da olsa Gaspıralı'da kendilerine uygun noktalar bulabiliyordu. Bu dönemde Osmanlı aydın çevreleriyle ilişkileri çok yoğunlaşan Gaspıralı çeşitli İstanbul dergilerine makaleler yazmaktaydı. 1908'de kurulan Türk Derneği'nin kurucu üyeleri arasında yer alıyordu. 1911'de teşkil edilen Türk Yurdu Cemiyeti ve onun yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisi üzerinde de Gaspıralı'nın büyük etkisi oldu. Bununla birlikte 1912'de hükümetin başında bulunan İttihatçılar'ın Türkçü kanadı tarafından teklif edilen âyan üyeliğini kabul etmedi.

Bu yoğun faaliyetler arasında sağlığı giderek bozulan Gaspıralı 24 Eylül 1914'te Bahçesaray'da öldü. Cenazesi, Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelen 6000'i aşkın kişinin katıldığı büyük bir törenle, Bahçesaray'ın Salaçık mevkiinde Kırım

Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray Han'ın türbesi yakınlarında toprağa verildi. Ölümü bütün Türk dünyasında büyük üzüntü doğurdu ve gerek Rusya'da gerekse Türkiye'de basın aylarca onun hizmetlerini anlatan yazılar yayımladı. Başyazarlığını Hasan Sabri Ayvazov'a vasiyet ettiği *Tercüman* gazetesi, Gaspıralı'nın ölümünden beş yıl sonrasına kadar yayımını sürdürdü. Gaspıralı'nın mezarı uzun süre Kırım Tatarları tarafından ziyaret edildiyse de 1944'te Kırım Tatarları'nın topyekün vatanlarından sürülmelerinden sonra sayısız diğer eser ve âbide gibi o da tamamen ortadan kaldırıldı. 1990'da Kırım'a dönen Kırım Tatarları, Gaspıralı'nın tahmini mezar yerini yeniden belirleyerek buraya bir anıt taş diktiler.

Fikirleri. Gaspıralı'ya göre eğitim sistemi her şeyden önce ana dilin öğretimine hizmet etmeli ve dinî bilgilerin yanı sıra dünyevî bilgileri de ihtiva etmelidir. Usûl-i cedîdde öğretim zamanları ve öğrenci sayısı kesin olarak belirlenmişti. İlk dereceli okullarda öğretim süresi iki yılı geçmeyecek, bir hoca aynı anda en çok otuz veya kırk öğrenciye ders verebilecekti. Bir ders günü içinde süresi 45'er dakikayı aşmayan en fazla beş ders okutulacak ve haftada altı ders günü olacaktı. Bu arada bedenî cezalar da uygulamadan tamamıyla kaldırılıyordu. İmtihanın bulunmadığı eski sistemin aksine usûl-i cedîd hafta ve dönem sonlarında bütün derslerden imtihan koymakta ve mezuniyeti bu imtihanlarda başarılı olunması şartına bağlamaktaydı. Yeni sistemde derslane mekânlarının temizliğine ve ferahlığına ayrı bir önem veriliyor, o zamana kadar sadece Rus okullarında görülen sıralar, kara tahta, kitaplık ve diğer öğretim araçları bu okullara da sokuluyordu. Müfredatta da büyük değişiklikler vardı. İlk basamakta Türkçe okuma yazma öğretiminin yanı sıra temel aritmetik, hat, Kur'an okuma ve İslâm'ın esaslarını öğretmeye yönelik dersler yer almakta, buna bir üst basamakta genel coğrafya ve tarih, İslâm ve ülke tarihi hakkında giriş bilgileri ve tabiat bilgisi dersleri de eklenmekteydi. Büyük çoğunluğu ilk defa verilen bu tür dersler için mevcut herhangi bir ders kitabı bulunmadığından usûl-i cedîd mekteplerinde okutulacak temel ders kitabını da *Hâce-i Sıbyân* adıyla bizzat Gaspıralı kaleme alarak kendi matbaasında yayımlamıştır (Bahçesaray 1884).

Usûl-i cedîdin kabul görmesi ve yerleşmesi başlangıçta büyük engellerle karşılaştı. Öncelikle bunun halk tarafından benimsenmesi gerekiyordu. Halbuki daha başta eski usule (usûl-i kadîm) bağlı mollalar ve mutaassıp çevreler buna şiddetle karşı çıktılar ve usûl-i cedîdi halk arasında savunmak cesaret isteyen bir iş haline geldi. Diğer taraftan usûl-i cedîde göre yetiştirilmiş öğretmen bulunmadıktan başka böyle öğretmenleri yetiştirecek bir öğretmen okulu da mevcut değildi. Buna karşı Gaspıralı'nın bulduğu çare, bu meseleyle ilgilenen öğretmen adaylarını Bahçesaray'a davet ederek onları ücretsiz olarak eğitmek ve onlardan memleketlerine döndüklerinde en az üç kişiyi öğretmen olarak yetiştirecekleri sözünü almak oldu.

Bütün bu gelişmeler sırasında Gaspıralı temsil ettiği fikir ve faaliyetlerin karşısındaki güçlerle de devamlı mücadele halindeydi. Müslüman cemaat içindeki mutaassıp gruplar Gaspıralı'yı halkı dinden uzaklaştırmaya çalışmakla suçlar, hükümet çevrelerindeki pek çok nüfuzlu Rus da onu panslâmizm ve pantürkizmi gerçekleştirip Rus İmparatorluğu'nu bölmeye teşebbüs etmekle suçluyordu. Ruslaştırmanın resmî devlet politikası olarak kabul edildiği ve imparatorluk idaresinde bilhassa Rus olmayanlara karşı şiddet uygulamalarının yapıldığı bu dönemde, müslüman tebaayı etnik ve dinî temellerde ortak bir edebî dil ve kimlik etrafında birleştirmeyi ve dağınık cemaatlerden modernleşme yolunda yekpâre bir millet teşkil etmeyi amaçlayan bu tür teşebbüslerin Rus hükümetinde endişe uyandırmaması mümkün değildi.

Gaspıralı, halk üzerinde doğrudan tesirli olan ve reformların halka taşınmasında en büyük rolü oynayan müslüman din adamları ile öğretmenlerin teşkilatlanması için projeler hazırladı. Bunların gerçekleşmesi halinde, her türlü sosyal ve ekonomik güvenlikten mahrum bulunan söz konusu iki grup durumlarını önemli ölçüde düzeltme imkânını bulabilecekti. Gaspıralı, bütün Rusya müslümanları arasında düşündüğü bu büyük projenin ilk adımının onun bütün teşebbüslerinde olduğu gibi bizzat kendisi tarafından Kırım'da atılmasını planlamaktaydı. Ancak dönemin şartlarında Kırım Tatar toplumunun veya tek başına diğer Türk halklarının gücünün bu çapta bir teşebbüsü üstlenmeye elvermemesi yüzünden Gaspıralı'nın bu pro-

Gaspıralı
İsmâil Bey

jesi gerçekleşmedi. Bununla birlikte Gaspiralı, yine çok önemli bir sosyal fonksiyonu icra eden ve özellikle halk arasında millî maarifin yayılmasında büyük rol oynayacak hayır cemiyetlerinin kurulmasını bütün gücüyle destekledi. Bizzat kendisinin ön ayak olmasıyla 1905'ten itibaren Kırım'ın birçok şehir ve kasabasında Cem'iyet-i Hayriyye-i İslâmiyye açıldı. Hemen hepsi Cedîdî millî-reformist çizgideki bu cemiyetler, Kırım Tatarları arasında tabandan teşekkül etmiş yegâne kanunî teşkilâtı oluşturmaktaydı. Bu sosyal yardım cemiyetleri, usûl-i cedîd ibtidâî mekteplerinin Kırım'da yaygınlaşmasını sağladıkları gibi Kırım'da ilk defa orta dereceli müslüman rüşdiyeleri de açtılar.

Gaspiralı'nın maarif anlayışında çok önemli bir yer tutan rüşdiyeler tamamen millî ruhta bir programa sahipti. Fen ve din bilgilerinin yanı sıra İslâm, Türk, Osmanlı ve Kırım tarihleri de rüşdiyelerin müfredatında yer alıyor, öğretmenler ise Türkiye'den davet ediliyordu. Ancak bu okullar, Türkiye'den öğretmen getirtilmesinden ciddi endişe duyan Rusya hükûmet çevrelerinden tepki doğurmakta gecikmedi. Hükûmet dışındaki grupların dinî mahiyette olmayan okullar açmaya yetkisi olmadığı gerekçesiyle rüşdiyelerin kapatılması emredildi. 1910 yılına kadar başta Gaspiralı olmak üzere Kırım'daki bütün aydın Kırım Tatarları söz konusu emrin geri alınması için direndilerse de bu tarihten itibaren yarımada'daki rüşdiyelerin tamamı kapatıldı.

Eserleri. 1. *Russkoe Musulmanstvo. Misli, zametki i nablyudeniya musulmanina* (Akmescid 1881; Oxford 1985). Rusya İmparatorluğu'nun müslüman tebaasının durumu, müslüman okullarının eğitim sisteminin modernleştirilmesi, Tatarca'nın okullarda ders olarak okutulması, müslüman yayını ve basınına konulan kısıtlamaların kaldırılması gibi konuların işlendiği eserde, bu kadar çok sayıdaki müslüman nüfusu barındıran Rusya'nın bir Ortodoks hristiyan devleti olduğu kadar bir müslüman devleti sayılmasının da gerekli olacağı ileri sürülmektedir. 2. *Salnâme-i Türkî* (Bahçesaray 1882). Bu küçük eserde tarihî, coğrafî olaylar, değişik ülkelerdeki eğitim sistemleri, basın ve sağlık konularında bilgiler bulunmaktadır. 3. *Mir'ât-ı Cedîd* (Bahçesaray 1882). *Salnâme-i Türkî* ile beraber halk kesimine basit bilgiler vermek amacıyla hazırlanmış bir eserdir.

On dört sayfalık bir broşür olan *Mir'ât-ı Cedîd*'de hayvanlar âlemi, Rusya müslümanları için hac yolu, çay yetiştirme, İstanbul'un kısa bir tarihçesi gibi konular yer almaktadır. 4. *Hâce-i Sıbyân* (Bahçesaray 1884). Birçok defa basılan bu eser usûl-i cedîd mektepleri için temel ders kitabı olarak hazırlanmış, Gaspiralı'nın Hindistan'da bulunduğu sırada (1912) Urduca'ya da tercüme edilmiştir. 5. *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvâzene* (İstanbul 1302/1885). Bu eserde Gaspiralı'nın Avrupa medeniyeti hakkındaki görüşleri yanında sosyalizme karşı takındığı tavrı da görülmektedir. Sonuç bölümünde, ıslahat ve terakkiye ihtiyacı olan İslâm âleminin taklitçiliğe sapmadan kendine göre bir ilerleme ve medeniyet yolu araması gerektiği belirtilmektedir. Eser Mehmet Kaplan tarafından sadeleştirilerek bir değerlendirmeye beraber yayımlanmıştır (TK, nr. 180, Ekim 1977, s. 716-731). 6. *Medeniyet-i İslâmiyye* (Bahçesaray 1889). 7. *Kırâat-i Türkî* (Bahçesaray 1894). 8. *Arslan Kız* (Bahçesaray 1894). Bir romandır. 9. *At-lash Cihannâme* (Bahçesaray 1894). 10. *Mektep ve Usûl-i Cedîd Nedir* (Bahçesaray 1894). 11. *Russko-vostoçnoe Soglaşenie Misli, zametki i pojelaniya İsmaila Gasprinskago* (Bahçesaray 1896). Bu eserde, Rusya İmparatorluğu'nun müslüman tebaasına yönelik muamelesinin Rusya'nın Şark ile münasebetlerinde belirleyici rol oynayacağı fikri savunulmaktadır. 12. *Rehber-i Muallimîn* (Bahçesaray 1898). Usûl-i cedîd mektepleri öğretmenleri için hazırlanmış metot kitabıdır. 13. *Türkistan Ulemâsı* (Bahçesaray 1901). 14. *Usûl-i Edeb* (Bahçesaray 1901). 15. *Mebâdî-i Temeddün-i İslâmiyyân-ı Rus* (Bahçesaray 1901). 16. *Beden-i İnsân* (Bahçesaray 1901). 17. *Dârü'r-râhat Müslümanları* (Bahçesaray 1906). 1887 yılında *Tercüman*'da Abbas Molla adlı bir seyyahın imzasıyla yayımlanmaya başlanan bu ütöpik hikâyede hayalî olaylarla siyaset ustaca birleştirilmiştir. Hikâyenin kahramanı Gırnatalı Molla Abbas Fransevî, Güney İspanya'da dağlar arasında kurulmuş gizli bir ideal müslüman devletinde yaşamaktadır. Buradaki müslümanlar asırlarca kimsese tâbi olmadan kendi ilim ve tekniklerini geliştirebilmişlerdir. Bu hikâye ile, müslümanlara kalkınmış milletler seviyesine ulaşabilecekleri mesajı verilerek istenmektedir. 18. *Müslüman Kongresi: Mü'temer-i İslâmî-i Âm* (Bahçesaray 1909). Gaspiralı'nın toplamaya çalış-

tığı dünya müslümanları kongresiyle ilgili faaliyetlerini anlattığı bir risâledir.

Yayımlanmış başka eserleri de bulunan Gaspiralı'nın ayrıca kendi hayatını konu alarak yazdığı ve *Tercüman*'da tefrika ettiği (sy. 2-42 [1906]) *Gündoğdu* adlı millî bir romanı bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İsmail Bey Gasprinskiy. 1851-1914, İstanbul 1334 [1918]; Cafer Seydahmet [Kırmer]. *Gaspiralı İsmail Bey*, İstanbul 1934; G. Burbiel, *Die Sprache Isma'il Bey Gaspyralys* (doktora tezi, 1950), Universität Hamburg; Ahmet Caferoğlu, *İsmail Gaspiralı. Ölümlünün 50. Yıldönümü Münasebetiyle Bir Etüd*, İstanbul [1964]; E. J. Lazzerini, *İsmail Bey Gasprinskiy and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914* (doktora tezi, 1973), University of Washington; a.mlf., "Gadidism at the Turn of the Twentieth Century: A View from Within", *Cahires du Monde Russe et Sovietique*, XVI/2, Paris 1975, s. 245-277; a.mlf., "From Bakhchisarai to Bukhara in 1893: İsmail Bey Gasprinskiy's Journey to Central Asia", *CAS*, III/4 (1984), s. 77-89; a.mlf., "İsmail Bey Gasprinskiy (Gaspiralı): the Discourse of Modernism and the Russians", *Tatars of the Crimea* (ed. E. Allworth), Durham 1988, s. 149-169; a.mlf., "Gasprinskiy, İsmail Bey", *The Oxford Encyclopedia of The Modern Islamic World*, New York 1995, II, 52-53; Thomas Kuttner, "Russian Jadidism and the Islamic World. İsmail Gasprinskiy in Kahire-1908", *Cahiers du monde russe et sovietique*, XVI/3-4, Paris 1974, s. 383-424; M. Kramer, *Islam Assembled. The Advent of the Muslim Congresses*, New York 1986; Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspiralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara 1987; a.mlf., *Gaspiralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul 1993; Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspiralı)*, Ankara 1988; Alan Washburn Fisher, "İsmail Gaspiralı, Model Leader for Asia", *Tatars of the Crimea* (ed. E. Allworth), Durham 1988, s. 11-26; Hakan Kırımlı, *National Movements and National Identity among the Crimean Tatars: 1905-1916* (doktora tezi, 1990), University of Wisconsin - Madison; E. Ablayev, *İsmail Gasprinskiy-gumanist, prosvetitel, pedagog*, Taşkent 1991; B. Kasımov, *İsmailbek Gaspralı*, Taşkent 1992; V. Y. Gankeviç, *İsmail Gasprinskiy (1851-1914). Sbornik dokumentov i materialov*, Herson 1994; Gerhard von Mende, "İsmail Bey Gasprinski zur nationalen Bewegung der Russlandtürken", *Osteuropa*, X, Berlin 1934, s. 39-44; Lyutsian İppolitoviç Klimoviç, "Maarif Hizmetinde", *Yıldız*, sy. 6, Taşkent 1987, s. 75-86; Seyitgazi Gafarov, "İsmail Bey Gasprinskiy. Ayatı ve Faaliyeti", a.e., sy. 6 (1989), s. 79-100; sy. 1 (1990), s. 111-135; sy. 2 (1990), s. 79-98; sy. 3 (1990), s. 93-110; sy. 5 (1990), s. 82-106; sy. 1 (1991), s. 77-94; sy. 3 (1991), s. 82-103; Svetlana Mihaylovna Çervonnaya, "İdeya natsionalnogo soglasiya v soçineniyah İsmaila Gasprinskogo", *Oteçestvennaya İstoriya*, sy. 2, Moskova 1992, s. 24-42; Z. V. Togan, "Gaspralı (Gasprinski) İsmâ'il", *El'2* (İng.), II, 979-980; Nuri Akbayer, "Gaspiralı İsmail Bey", *TDEA*, III, 288-289.

